

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ermənistanın kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat orqanlarının Azərbaycan əleyhinə göstərdiyi fəaliyyət ayrıca araşdırma mövzusu kimi indiyədək elmi tədqiqat döviyyəsinə cəlb edilməmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində istər Azərbaycanda, istərsə də Ermənistanda bu mövzu ilə bağlı sənədlər “Tam məxfi” qrifi altında tədqiqatçıların üzünə bağlı idi. Hazırda isə həm Azərbaycanda, həm də Ermənistanda arxivlər açılmış, məxfi sənədlər elmi tədqiqat döviyyəsinə cəlb edilmişdir. Bu yazıda həm Azərbaycan Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlər, həm də Ermənistan tədqiqatçıların arxiv sənədləri əsasında yazdıqları əsərlər əsasında təqribən 100 il öncə baş vermiş bir cinayətin hansı məqsədlə və kimlərin sifarişi ilə törədildiyinə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Arxiv sənədləri göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə İrəvanda diplomatik nümayəndəliyimizin fəaliyyəti Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının daim nəzarəti altında olmuşdur. 1919-cu il yanvar ayının 29-da Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi - yəni səfəri təyin edilmişdi. M.Təkinski fəvqəladə cəsarətlə fəaliyyət göstərdiyi üçün Ermənistan hökuməti tərəfindən “persona-non grata” elan edilmişdi.

M.Təkinskiden sonra görkəmli Azərbaycan yazıçısı və siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1919-cu il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi. Bundan öncə isə Ə.Haqverdiyev Azərbaycanın Dağlı Respublikasında diplomatik nümayəndəsi olmuşdu.

Ə.Haqverdiyev İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı faktlarının Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığına, xarici ölkələrin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə çatdırılmasında, qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. O dövrün mənzərəsini əks etdirən yüzlərlə sənəd Ə.Haqverdiyevin imzası ilə arxivlərimizdə saxlanılır. Həmin sənədlərdən bir neçəsi diplomatik nümayəndə kimi qatarla Tiflisdən İrəvana gedərək erməni quldurlarının Ə.Haqverdiyevə qarşı soyğunçuluğundan bəhs edir.

Həmin soyğunçuluq hadisəsinə Ə.Haqverdiyev 1920-ci il martın 11-də İrəvan dairə məhkəməsinin prokuror müavini K.Budaqyana verdiyi izahatında belə şərh etmişdir: “Cari il martın 8-də saat 1.40 dəqiqədə mən Tiflisdən Azərbaycana məxsus 2012 №-li salon-vaqonda İrəvana yola düşdüm. Kupemdə mənimlə Samson Stepanovich Harutyunyan gedirdi, qonşu kupədə isə Məmməd Riza Hüseynov və familiyasını bilmədiyim iki irəvanlı gərdilirdi. Bu sakinlərdən əlavə mənim mühafizəçilərim İsmayıl Rəcəb oğlu və Məşədi Məmməd Məşədi Hüseynov da orada

S.Harutyunyanın yol çantasından təqribən 300.000 rubl və cibindən isə 10.000 rubl götürdülər. Bizim bütün yüklərimizi axtardılar və mənim zəncirli qızıl saatımı, 17 min manat dəyərində brilyant sancağımı (inciçiçəyinin budağı şəklində) və 10 min manatlıq brilyant sırğanı götürdülər. Ümumiyyətlə, saatla birlikdə 40 min manatlıq malımı götürdülər”.

Ə.Haqverdiyev izahatında quldurların digər sərsinlərdən nə çirpışdırdıqlarını, Şeyxovun üstündən heç nə tapmadıqlarından aparıb onu “çıxdaş” etmək istədiklərini bildirir. O, mühafizəçilərinin si-

göstərilmir) aparırlarmış. Ancaq qərar edilən təkcə azərbaycanlıların mindikləri vaqon olur.

Ə.Haqverdiyev martın 8-də Kolagirən stansiyasından Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə teleqram vuraraq qərar edildiklərini bildirir, hadisəni Azərbaycan hökumətinə çatdırmağı və təcili tədbir görməyi tələb edir.

Teleqramda “bizimlə birlikdə nümayəndə Samson Harutyunyan da qərar edilib” ifadəsini işlətməklə Ə.Haqverdiyev cinayətin kəlfəni haradan çözləməyə işarə vururdu.

Bu hadisədən sonra Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə müraciət edərək tədbir görülməsini tələb edir.

Azərbaycan XİN hadisə ilə bağlı Ermənistanın ölcü götürməsinə nail olmaq üçün Britaniya Ali Komissarlığına müraciət edir. Ermənistan nümayəndəsi öz hökuməti adından Britaniya Ali Komissarlığına cavab verir ki, qərar Ermənistanla Gürcüstan arasındakı neytral zonada törədilib. Həminin bildirilir ki, Ermənistan polisləri axtarış apardıqları zaman Gürcüstan polisləri tərəfindən tərkisilah olunublar. Neytral zonaya Amerika general-qubernatorunun nəzarət etdiyini bəhanə gətirərək, Ermənistan nümayəndəliyi məhz birinci ünvana müraciət etməyi məsləhət görür.

Lakin uzun sürən diplomatik yazışmalardan heç bir nəticə hasil olmamışdı.

Ə.Haqverdiyev erməni quldurlarının qəribə davranışlarından əbəş yerə şübhələnməmişdi. Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsinin qərar olunması hadisəsi barədə erməni tarixçisi Vanik Virabyanın arxiv sənədləri əsasında 2015-ci ildə İrəvanda erməni dilində çap edilən “1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti (Kəşfiyyat. Ordu. DİN)” monoqrafiyasında ətraflı məlumat verilmişdir.

Daşnak Ermənistanının baş naziri olmuş Simon Vrasyan öz xatirələrində bu hadisəni belə təsvir edir: “Bir gün teleqram aldım ki, Azərbaycanın yeni səfəri və Xalq Partiyasının sədri S.Harutyunyan

eyni qatarla Tiflisdən İrəvana gədirilər. Rubenlə (*“Daşnaksütyun”un liderlərindən biri, 1920-ci ildə Ermənistanın hərbi naziri olmuşdur - N.M.*) birlikdə dərhal müvafiq tədbir ələ aldıq. Martın 8-də səhərə yaxın Lori neytral zonasında, Sənaın-Kober stansiyalarının arasında bir qrup maskalı və silahlı gənclər qatırı dayandırdılar, Haqverdiyevin və Harutyunyanın əşyalarını əllərindən aldılar. Haqverdiyevdən 2 milyon rubl Zaqafqaziya bonu, Harutyunyandan isə 296 min Zaqafqaziya bonu ələ keçirdilər. S.Harutyunyan həmin pulu öz partiyasının Yerevanda dərc

edilən “Joğovurd” (“Xalq”) qəzeti üçün aparırdı. Bu hadisə xeyli qalmaqal yaratdı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən İrəvana şikayətlər göndərildi. Gürcülər Azərbaycanlı dostlarının üstünə güldürdülər. Ermənistan hökuməti S.Harutyunyandan üzrxahlıq etdi. Ondən götürülən pul və qızıl saat özünə qaytarıldı”.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri olmuş Behbud xan Cavanşiri 1921-ci ildə İstanbulda qətlə yetirən, “Nemezis” terror təşkilatının rəhbərlərindən olan “qisasçı” Misak Torlakyan isə Ə.Haqverdiyevin qərar edilməsini belə təsvir edir: “Daşnaksütyun” partiyasının Ermənistandakı bürosu Gürcüstan Mərkəzi Komitəsinə tapşırıq verdi ki, neytral zonada Azərbaycanın səfəri Haqverdiyev qərar edilsin və lazım ola biləcək sənədlər götürülsün. Haqverdiyev Bakıya növbəti səfərindən qayıdarkən gecə vaxtı gürcü paltarı geyinmiş bir dəstə silahlı gənc neytral zonada qırtara hücum etdi... Bu hücumun səfir xuliqanlıq təəssüratı yaratması üçün silahlı dəstəyə ictimai xadim S.Harutyunyana qarşı da eyni hərəkətlərin edilməsi tapşırılmışdı. Götürülən sənədlər bir daha şübhə yeri qoymadı ki, Azərbaycan və Türkiyə Ermənistanı içəridən dağıtmaq niyyətindədirlər. Bu sənədlərin bir neçəsini Ruben öz kitabının 7-ci cildinə (*erməni dilində, 7 cildde çap edilən “Erməni inqilabçısının xatirələri” kitabları nəzərdə tutulur - N.M.*) daxil etmişdir”.

Ermənistanın xüsusi xidmət orqanının həmin vaxt Gürcüstanda gizli fəaliyyət göstərən kəşfiyyatçısi Tigran Devoyans bu barədə 1945-ci ildə Bostonda erməni

dilində nəşr edilən “Hayrenik” (Vətən) jurnalında (№ 4) yazırdı: “Əgər Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi neytral zonada “əclafılar” tərəfindən talan edilməseydi, Tiflis üzərindən Bakıdan göndirilən vəsaitlə təkcə Şərrur-Naxçıvandakı tatar ordusunun sayı 10.000-ə çatardı. Eynilə Böyük Vədidə və Zəngibasarda və s. yerlərdə ermənilərə qarşı döyüşən tatarların sayı qat-qat artardı və nəticədə Ermənistan erməniləri məhv edilməklə üzleşərdi”.

Misak Torlakyanın 2001-ci ildə Beyrutda erməni dilində çap edilən xatirələrində Ə.Haqverdiyevin

mişdi və adi quldurluq hadisəsi deyildi. Digər tərəfdən o da məlum olur ki, Ermənistanın kəşfiyyat orqanı Ə.Haqverdiyevin İrəvandan Bakıya nə zaman gəlməsindən və nə vaxt geri qayıdacağından və özü ilə külli miqdarda vəsait aparaacağından öncədən xəbər tutmuşdu. Görünür, Azərbaycan parlamentində təmsil olunan erməni deputatlar və Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurası Azərbaycan hökumətinin Ermənistanda və Naxçıvanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin ehtiyacları üçün nə qədər vəsait ayrılması və nə zaman göndəriləcəyi haqqında əldə etdikləri məlumatı Ermənistanın rəhbər şəxslərinə ötürmüşlər. Üstəlik, Azərbaycan Mərkəzi Bankında işləyən erməni kəşfiyyatının nümayəndəsinin də bu işdə iştirakının olması şübhə doğurmur.

Erməni cinayətkarlarının törədikləri bu cinayət adı quldurluq hadisəsi deyildi. Ə.Haqverdiyevin Bakıdan gətirdiyi pullar Diplomantik Nümayəndəliyin ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə yanaşı, həmin dövrdə indiki Ermənistan ərazisində və Naxçıvanda fəaliyyət göstərən milli şuralar vasitəsilə erməni silahlı dəstələrinin hücumları nəticəsində yer-yurdlarından didərgin düşən qaçqınların, yetimxanalarda, lazaretlərdə sığınacaq tapan kimsəsiz uşaq və qocaların aclıqdan ölmələrinin qarşısının alınmasına sərf edilməli idi. Lakin Ermənistan hökumətinin əli ilə ermənilər onları bu imkanın məhrum etməyi, vəziyyətlərinin daha da ağırlaşmasına səbəb olmuşdular.

Ə.Haqverdiyev Ermənistanda daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa verdikdən sonra 1920-ci il martın 16-da onun yerinə Hıməyər-darlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinski təyin edilmişdi. T.Makinskinin əqlbəti də sələflərinin əqlbəti kimi olmuşdu. Həmin ilin mayında Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Zəngibasarda azərbaycanlı əhalinin silahlı üsyanına yardım göstərilməsi ittihamı ilə T.Makinski başda olmaqla diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarına qarşı cinayət işi açılmışdı. T.Makinski təcili Tiflisə gələrək həbsdən canını qurtara bilse də, digər əməkdaşlar tutulmuşdular. Azərbaycan hökuməti bunun qarşılığında Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarını həbs etmiş, bundan sonra İrəvanda nəzarətdə olan azərbaycanlı əməkdaşlar azad edilmişdilər. Bu işə ayrıca bir məqalənin mövzusu.

Bu qısa tarixçə 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlı diplomatların Ermənistanda necə təhlükəli vəziyyətdə və ekstremal şəraitdə fə-dakarlıqla çalışdıqlarını göstərir.

Nazim MUSTAFA,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Dövlət mükafatı laureatı